

Bilal Tunç

Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi, Ağrı/Türkiye
Professor, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Literature, Ağrı/Turkiye

eposta: btunc@agri.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5361-8494>

RorID: <https://ror.org/01dzjez04>

Sefa Yıldırım

Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi /Edebiyat Fakültesi, Ağrı/Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Literature, Ağrı/Turkiye

eposta: syildirim@gri.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7351-6145>

RorID: <https://ror.org/01dzjez04>

Atıf/Citation: Tunç, B. & Yıldırım, S. 2024. Bayazıt'ın (Ağrı) Kurtuluş Süreci ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki Durumu. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/40, 403-417.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1511623>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	06.07.2024
Kabul Tarihi/Accepted:	12.08.2024
Yayın Tarihi/Published:	15.09.2024

BAYAZIT'IN (AĞRI) KURTULUŞ SÜRECİ VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDEKİ DURUMU

Öz

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katıldıktan sonra işgale uğrayan ilk yer Bayazıt şehri olmuş ve buranın işgal edilmesiyle şehrin işgal edilme süreci başlamış oluyordu. 31 Ekim 1914'te Ruslar Bayazıt'ın kuzeyinden Osmanlı topraklarına giriş yapmış; Rusya'nın işgali altında bulunan Kars ve Ardahan'la birlikte Bayazıt da Rus mezalimine uğrayan ilk yerler arasında bulunmuştur. Kuzeyden saldırıya geçen Rus ordusu Bayazıt, Muson ve Cilli gediklerine ufak ölçüde saldırılar başlatmış ve Osmanlı ordusunu bozguna uğratarak Bayazıt, Taşlıçay, Diyadin, Karaköse ve Eleşkirt'i tamamen baskı ve denetim altına almıştır. Böylece 1915'in sonlarına Bayazıt merkez ve bağlı kazalar tamamen Rusya denetimine alınmıştır. Burada üç yıl süren İşgal, bölge halkları için tam bir mezalime dönüşerek buralar Rus ordusu ve Ermeni çetelerinin mezalim yaptıkları alanlar haline dönüşmüştür. Söz konusu zorlu süreç, 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında Rus tarafının buradan çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalması ve bölgede askeri varlığını zafiyete uğraması ile Bayazıt'taki Müslüman halk, yeniden Ermeni çetelerinin hedefi haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak da korumasız kalan halk Ermenilerin yoğun tazyiklerine maruz kalmıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın yaptığı askerî harekâtın neticesinde Ermeniler Gümrü civarında yenilgiye uğratarak bölgeden uzaklaştırılmış Bayazıt, Kars ve

Ardahan bölgesi yeniden Türkiye'ye katılmıştır. Bu olayların neticesinde 16 Mart 1921 Moskova 2 ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmaları ile mevcut Türk-Sovyet sınırı çizilmiştir. "Bayazıt'ın İşgallerden Kurtuluş Süreci ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki Durumu" adlı makalenin hazırlanmasındaki temel amaç, Kurtuluş Savaşı yıllarında burada yaşanan gelişmeleri ve halkın bağımsızlığın elde etmek amacıyla vermiş olduğu mücadeleyi ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarmaktır. Bu yolla Milli Mücadele yıllarında Erzurum eyaletine bağlı olan Bayazıt sancağında bağımsızlık uğrunda nelerin yapılmış olduğunun ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu amaç ve hedef doğrultusunda, söz konusu çalışma telif eserlerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Son olarak, bu makale nitel bir çalışma olup; burada doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Bayazıt, Bağımsızlık, Ermeniler, Milli Mücadele, Ruslar.*

BAYAZIT'S LIBERATION PROCESS FROM OCCUPATION AND THE SITUATION DURING THE WAR OF INDEPENDENCE

Abstract

During the participation of the Ottoman Empire in the First World War, the first land to be occupied was the city of Bayazıt, and the actual entry of the Ottoman Empire into the war began with the occupation of Bayazıt. The Russians entered the Ottoman lands to the north of Bayazıt on October 31, 1914; Kars, Ardahan and Bayazıt became the first lands of Anatolia to be subjected to Russian oppression. The Russian army, who attacked from the north, launched the attack in Bayazıt, Monsoon and Cilli, defeated the Ottoman army and continued the movement with the occupation of Bayazıt, Taslıçay, Diyadin, Karaköse, Eleşkirt, and then settled in Aladağ and continued its attack. Towards the end of 1915, almost the whole of Bayazıt and all the towns connected to it were occupied. The three-year occupation process turned into a complete atrocity for the peoples of the region and the region fell into the hands of the Russian army and Armenian gangs. The occupation of Anatolian lands by the Russian army ended with the withdrawal of the Russian side after the Bolshevik Revolution of 1917. However, during this period, when the Ottoman State was forced to sign the Armistice of Mudros and its military presence in the region was weakened, Muslim residents again became the target of Armenian gangs. As a result, people were left unprotected, thus became subjected to intense pressure from the Armenians. As a result of the military operation carried out by Kazım Karabekir Pasha, the Armenians were defeated around Gyumri and expelled from the region, and Bayazıt, Kars and Ardahan regions rejoined Turkey. As a result of these events, the current Turkish-Soviet border was drawn with the Moscow Treaty of 16 March 1921 and the Kars Treaty of 13 October 1921. The main purpose of the preparation of the article, which titled Bayazıt's Liberation Process from Occupation and the Situation during the War of Independence is to reveal in detail the developments in Bayazıt during the years of the War of Independence and the struggle of the people to achieve independence. In this way, it is aimed to reveal what was done for the sake of independence in Bayazıt sanjak, which was affiliated to Erzurum province during the National Struggle. In line with this aim and objective, this study was prepared by making use of copyrighted works. Finally, this article is a qualitative study as document analysis technique was used here.

Bayazıt'ın (Ağrı) Kurtuluş Süreci ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki Durumu

Keywords: *Bayazıt, Independence, Armenians, National Struggle, Russians.*

Giriş

Türkiye'nin doğusundaki hudut vilayetlerinden biri olan Bayazıt, (Bayazıt) günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan ve Türkiye'nin en büyük dağı olan Ağrı Dağı'ndan adını alan Ağrı vilayetidir.) genel olarak dağlık ve zor koşulları bulunan alana sahiptir. Son derece zor doğa şartlarına, yeryüzü şekillerine ve sert karasal iklimine rağmen, tarih boyunca çok önemli bir yaşam alanı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Erzurum vilâyetine bağlı bir sancak olan ve Bayazıt olarak adlandırılan yer, Cumhuriyet döneminde Ağrı adıyla yeni bir il yapılmış ve il merkezi de bugünkü Karaköse 'ye taşınmıştır. Söz konusu dönemde sancak merkezi olan Bayazıt da, Doğubayazıt adıyla Ağrı vilâyetine bağlı bir ilçe haline getirilmiştir (Tunç ve Özçelik, 2017:464). Bu çalışmada genel olarak Ağrı yerine Bayazıt ifadesi kullanılmıştır. Zira çalışma dönemi konusu dönemsel olarak Ağrı vilâyetinin oluşumundan önceki süreci kapsamaktadır.

Bugün Ağrı'ya bağlı olan Doğubayazıt ilçesi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak iken; XVIII. yüzyılın son çeyreğinde bir süreliğine Van Eyaleti'ne de bağlanmıştır. Daha sonraları bazen Van, bazen de Erzurum eyaletlerine bağlanan sancağın merkezi Doğubayazıt olmuştur. İdari alanda bu şekilde değişikliklerin yaşandığı süreçte 1700-1784 yılları arasında Bayazıt'ı yöneten Çıldıroğullarından I. İshak Paşa zamanından itibaren sancağın birçok bakımdan gelişmesi için iktisadi ve mimari alanda önemli çalışmalar yapılmıştır. Cumhuriyet'in ilanına kadar Erzurum'a bağlı bir sancak olan Bayazıt, Diyadin, Karaköse, Eleşkirt ve Tutak kazalarından oluşmaktaydı (Tunç ve Aydın, 2017: 133). Bu şekilde beş adet kazadan ibaret olan ve büyük bir sancak niteliği taşıyan Bayazıt, hem Birinci Dünya Savaşı öncesinde hem de sonrasında Rus ve Ermenilerin işgalleri altında kalmış ve ciddi sorunların yaşandığı bir yer olmuştur. Bayazıt'ın bu zor durumu, Milli Mücadele'de Doğu Cephesi'nin kapandığı döneme kadar devam etmiştir.

Millî Mücadele, Mustafa Kemal Paşa'nın adıyla özdeşleşen büyük bir direnişin ve Türk milletinin yeniden ulus olarak güçlü bir biçimde ortaya çıkışıdır. Bu mücadeleyi Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde veren Türk halkı, emperyalist kuvvetler karşısında esareti kabul etmeyeceğini göstermiştir. İşgal altındaki Anadolu'yu bu durumdan kurtarmak için Mustafa Kemal Paşa tarafından 19 Mayıs 1919'da başlatılmış ve dört yıl süren mücadele sonucunda bağımsız bir Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla nihayete ermiştir (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017: VI). Anadolu genelinde Türk halkının kurtuluşu sağlamak için ciddi bir mücadele verdiği bu dönemde, Bayazıt'ta da önemli gelişmeler olmuş ve eserin bütününde görülebileceği üzere Bayazıtlılar, hem Rus hem de Ermeni zulmünü engellemeye çalışmışlardır.

I. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu zor şartlardan dolayı 1914-1918 yılları arasında Bayazıt'ta görev yapan mutasarrıfların, görev süreleri son derece kısa olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında mutasarrıf olan kişi Vasıf Bey'dir. 1914 yılının Kasım ayında ise emekli bir asker olan İbrahim Bey, buraya mutasarrıf olarak görevlendirilmiştir. Bayazıt Sancağı üç yıla yakın bir süre Rus ve Ermeni işgali altında bulunduğundan sancağa atanma tarihi tam olarak bilinmeyen Mutasarrıfı Hilmi Bey, 1918 tarihinde Zor sancağına atanmıştır. Onun yerine ise Bayazıt Mutasarrıflığına Adalar Kazası kaymakamı olarak görev yapan Adil Bey atanmıştır (Yıldırım, 2018: 47). Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sürecinde savaş alanı ve işgal alanı içerisinde olmasından dolayı zor durumda bulunan Bayazıt'ın hem idari hem de iktisadi açıdan herhangi bir gelişme göstermesi pek de mümkün olamamıştır.

Milli Mücadele Dönemi'nde Bayazıt, adli çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Rusların, 1877-1878 Harbinden sonra bölgeyi işgal etmesinden 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasına kadar olan süreçte Bayazıt'taki olaylar irdelenmişken; ikinci bölümde ise Milli Mücadele Dönemi'nde Bayazıt'ın ne durumda olduğu ve işgal sürecinden nasıl kurtulduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Doküman analiz tekniği kullanılarak oluşturulan bu makaleyle yerel tarih alanında çalışan ve özellikle de Ağrı tarihini araştıran bilim insanlarına katkı sunması hedeflenmektedir.

1. Bayazıt'ın İşgal Süreci (1878-1918)

Bayazıt, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ruslar tarafından işgal edilmiş ve burası bir süreliğine Rusların işgali altında kalmıştır. Bu arada, Bayazıt ve civarı 1850'li yıllarda da Ruslar tarafından işgal edilmiş ve bu süreçte Ermeniler etkin rol oynamıştır (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995: 11-12; Karal, 2017: 129). Ancak asıl işgal süreci 93 Harbi sonrasıdır. Bu sürecin tam olarak anlaşılabilmesi için 1877-1878 Osmanlı Rus Harbine bakmak ve bu savaş sonunda Bayazıt'ın nasıl işgal edildiğini ortaya koymak gerekir. Adı geçen savaşın asıl sebepleri arasında Rusya'nın Türkleri Avrupa'dan atmak suretiyle Türklerden kalan yerleri kendi topraklarına katmak, İstanbul'u kendi egemenliği altına almak ve burasını tamamıyla hakimiyetine aldıktan sonra en tarihi emelleri arasında yer alan sıcak denizlere inme düşüncesi yer almaktadır (Ateş, 2016: 60). Savaşın bir diğer nedeni de Rusların 1853 yılındaki Kırım yenilgisinin intikamını almak ve Hristiyan Slavları korumak bahanesiyle Türkiye'nin sürekli olarak iç işlerine karışmak istemesi olmuştur (Eltut, 2017: 124-126).

Bayazıt tarihinde önemli olduğu değerlendirilen 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi), genel olarak üç cephede yapılmış olup savaşılan cephelerden biri Tuna, diğeri ise Kafkasya ve en sonuncusu da Kırım Yarımadası'na yapılmıştır. Yani her üç cephede mücadele edilmiş ve burada büyük çarpışmalar olmuştur. Bu süreçte, Tuna tarafındaki cephede Üçüncü Ordu ve Kafkaslarda da Dördüncü Ordu görev yapmıştır. Tuna Cephesi Komutanlığını yapan kişi ise Müşir Abdülkerim Nadir Paşa olmuştur. Bahsi geçen paşanın emrinde Batı, Doğu ve Güney Orduları yer almıştır. Burada batı diye belirtilen Garp Ordusunun komutanlığını Müşir

Bayazıt'ın (Ağrı) Kurtuluş Süreci ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki Durumu

Osman Paşa, Şark Ordusu Komutanlığı'nı Müşir Ahmet Eyüp Paşa ve Cenup Ordusu Komutanlığı'nı da Müşir Süleyman Paşa yapmıştır. Kafkas Cephesi Başkomutanı olarak da Ahmet Muhtar Paşa görevlendirilmişti (Yurdakul, 2015: 31). Her iki tarafın çetin mücadeleleri sonucu savaşı Rus ordusu kazanmıştır (Kurat, 1961-561). Bu savaşın konumuz açısından önemi, savaş sırasında Bayazıt'ın işgal edilmesidir. Balkanlar ve Kafkaslar üzerinden Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan en büyük saldırılardan birisi olan 93 Harbi sonrasında Bayazıt ve çevresi onlara yardım eden Osmanlı tabiiyetindeki Ermenilerin yardımlarıyla Rusların işgallerine açık hale gelmiştir (Kaya, 2003: 933). Hem savaşta hem savaş sonrasında Bayazıt'taki halka büyük zulümler yapılmış ve sancağın her tarafında halk ciddi bir biçimde sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, Ruslarla mücadele ettiği 93 Harbinde çok ağır bir yenilgiye uğramış ve büyük çapta toprak kaybetmiştir (Armaoğlu, 2015: 405). Bu süreçte Ruslar, Edirne'ye kadar ilerleyerek buradan İstanbul'a bağlı Yeşilköy'e kadar ilerlemiştir. Yeşilköy ise günümüzde, Atatürk Havalimanı'nın olduğu yerdir. Yani Ruslar İstanbul'un girişi kabul edilen noktaya kadar ilerlemiştir. Yani Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'u almak istemiş, ancak söz konusu isteği gerçekleşmemiş ve başta İngiltere ile Fransa olmak üzere Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun da etkisiyle İstanbul'un çok yakınında bulunan Ayastefanos (Yeşilköy) Kasabası'nda barış antlaşmasını imzalamıştır. Adı geçen antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu, Tuna Cephesi'nin yer aldığı Rumeli'de ciddi toprak kayıpları yaşamışken; Kafkasya ve bugünkü Türkiye'nin doğu sınırında yer alan Kars, Ardahan, Batum ve bunun yanında Bayazıt ve Eleşkirt'i kaybederek buraları Rusya'ya vermek zorunda kalmıştır (Gökdemir, 2017: 87). Görüldüğü üzere bu antlaşmanın ele alınan çalışma açısından en önemli yanı antlaşmanın bir hükmüyle Bayazıt'ın Ruslara verilmesidir. Her ne kadar bu antlaşma, yürürlüğe girmemiş olsa da; Bayazıt Ruslara verilmiş olunuyordu.

Bayazıt'ın Rus işgali altında kalmasının önünü açan Ayastefanos Antlaşması'na başta İngiltere ve Fransa olmak üzere bazı devletlerin karşı çıkmasıyla beraber bu antlaşma iptal edilmiş ve yerine 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmıştır (Turan, 1991: 23; Alpaslan, 1982: 103). Bu antlaşmayla beraber Elviye-i Selase olarak adlandırılan Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Kars, Ardahan ve Batum'u Çarlık Rusya'sına bırakmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, Eleşkirt ve Doğubayazıt'ı geri almıştır (Ahmetaj, 2011: 73). Böylece Berlin Antlaşması ile Bayazıt yeniden Türk devletinin sınırlarına dâhil edilmiştir (Demirtaş, 2021: 19). Ancak burada hem Rusların hem de Ermenilerin, bölge halkı üzerindeki mezalimi devam etmiş ve bu durum, Milli Mücadele'nin kazanılmasına kadar sürmüştür. Zira Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusya'sı, Bayazıt'ı yeniden işgal etmiştir.

Berlin Antlaşması ile Rus işgalinden kurtulan ancak Rus ve Ermenilerin zulmünün devam ettiği Bayazıt, Birinci Dünya Savaşı sırasında yeniden işgal edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra, 7 Ocak 1915'te Ruslar her taraftan taarruza devam etmişlerdir. Bu

süreçte Rus orduları, Taşlıçay - Bayazıt doğusu hattını işgal etmiştir. Bu arada 17 Ocak 1915'te Rusların önündeki Abdülkadir Bey Müfrezesi, Bayazıt'ı işgalden kurtarmak amacıyla bölgeye sevk edilmiştir. Bundan sonra Mart 1915 ortalarında Ruslar Velibaba'yı ele geçirince Bayazıt - Pasinler arasında kısa bir süreyle bölgeye hâkim duruma gelmiştir. Bunun sonucu olarak 3 Ağustos 1915'te Bayazıt tamamıyla Rusların işgali altına girmiştir. Bölgeyi Rus işgalinden kurtarmak amacıyla Köprüköy'den gelen Abdülkerim Paşa, birtakım tedbirler almıştır. Ancak aynı gün Rusların karşı saldırısı başlamıştı. Ruslar, Türk kuvvetlerini durdurmak için Pasinler ve Tortum'da da gösteri taarruzları yapmıştır.

Yukarıda ifade edilen duruma ek olarak Dördüncü Rus Kolordusunun lojistik desteği için Şahtahtı - Diyadin - Bayazıt demiryolu hattının yapımı için uğraşmış ve yapılan çalışmalar neticesi 14 Kasım 1916'da demir yolu hattı Bayazıt'a kadar işlemeye başlamıştır (Çakmak, Haz. Tetik vd. 2005:67). Bunlardan anlaşılacağı üzere, Bayazıt ve civarı çok uzunca bir süre Rus işgali altında kalmıştır. Böylesine bir süreçte başka bir devletin egemenliği altında kalan Bayazıt'ın Kazım Karabekir Paşa'nın öncülüğünde işgallerden kurtarılmış olması, şehrin yerel tarihi açısından son derece önemli olmuştur. Ancak bu sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Aşağıdaki gelişmeler, bunu doğrular niteliktedir.

Bayazıt'ın Ruslar tarafından işgalinin bölgeye verdiği sayısız zararlar arasında onların desteğiyle Ermenilerin yaptığı katliamlar, ilk sırada gelmektedir. Bayazıt ve çevresinde Ermenilerin Müslüman halka yönelik katliamları Nisan 1915 tarihinde başlamıştır. Bu süreçte Ermeni çeteleri işgal ettikleri alanlarda Müslüman halkın evlerine girerek kadınlara tecavüz etmiş ve yerel halka mal ve can yönünden büyük zararlar vermişlerdir (Boy, 2018: 118). Bu arada Eleşkirt, ilk işgal edilen ve büyük katliamların yapıldığı bir yer olmuştur. Bu çerçevede, 4 Mart 1915'te Eleşkirt merkez ile köyleri Ruslar tarafından işgal altına alınmış, Rus askerleriyle büyük tehlikeler saçan Ermeni çeteleri bölgedeki köy ve kasabaları işgal ederek Müslümanları katlederek mallarıyla mülklerine el koymuştur (Kürkçüoğlu, 2010: 201).

Eleşkirt ve Bayazıt'taki büyük katliamlardan sonra Tutak kazasını da işgal altına alan Rus ve Ermeniler, halk üzerine büyük silahlarla saldırılarda bulunmuştur. Diğer yerlerdeki mezalimi duyan halk, Ruslar gelmeden köylerini terk ederek kaçmaya başlamışlardır. Buna kaçanların birçoğunu yakalayan Rus ve Ermeniler çok sayıda Müslümanı katletmişlerdir (Demirel, 2010: 201). Bunların bir neticesi olarak Bayazıt ve çevresinde yapılan bu katliamlar, bölge halkının büyük bir kısmının başka alanlara göç etmesine sebep olmuş ve buralar bir müddet Ermenilerin denetimine girmiştir.

Rus ve Ermenilerin, Bayazıt ve civarındaki katliamları 1917 Bolşevik İhtilaline kadar devam etmiştir. Bu İhtilalden sonra Rusya'da çıkan ihtilal neticesi Ruslar, Osmanlı ile 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'nda çekilmiştir (Yel, 2002: 829). Böylece, Rus askerleri de cepheyi terk etmişlerdir (Bal, 2012: 25). Ancak bölgedeki Ermeni zulmü devam etmiş ve Bayazıt, Başkale ve Saray bölgesinde Ermeniler tarafından

Bayazıt'ın (Ağrı) Kurtuluş Süreci ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki Durumu

yapılan mezalim, halkı çok ciddi anlamda endişeye düşürmüştür (Gürün, 1985: 198). Bu sırada Üçüncü Ordu Komutanlığı, Rusların çekilmesini takip ederek Ermeni zulmünden halkı kurtarabilmek için doğrudan ileri harekete geçmeden önce, Bayazıt'ta yerel kuvvetler oluşturup Ermenilere karşı saldırıya geçmiştir. Bu yolla da Bayazıt'ın ve bölgenin tamamıyla Ermeni işgalinden kurtarılması planlanmıştır. Bu amaçla karargahını 14 Şubat 1918'de Erzincan'da kuran Kazım Karabekir Paşa, Ermeni katliamlarına karşı önlemler almış ve yaptığı saldırılar neticesinde başta Bayazıt olmak üzere, bölgenin işgallerden kurtarılmasını önemli ölçüde sağlamıştır (Kaya, 2003: 937-938). Ancak, Bayazıt'ın Ruslardan tamamen temizlenmesi yani buradaki işgalin sona ermesi 15 Nisan 1918 tarihinde mümkün olabilmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bayazıt'ın içinde yer aldığı bölgede Ermeni ve Rumların zararlı faaliyetlerinin bütünüyle Rusya'nın denetimi altına girmesi, bir diğer emperyalist güç olan İngiltere'yi Doğu Anadolu'da yaşayan Müslümanlar üzerindeki faaliyetlerini artırmaya sevk etmiş ve İngilizlerin desteğiyle Kürdistan Azmi Kavmi, Kürt Teavün ve Terakki ile Hewi gibi siyasi alanda cemiyetler oluşturarak Türkiye topraklarında bölücülük faaliyetlerini başlatmıştır (Sarıkoşuncu Değerli, 2008: 2-3). Birinci Dünya Savaşı'ndan Almanya'nın yanında yer alarak savaşan Osmanlı İmparatorluğu'na 30 Ekim 1918'de koşulları çok ağır olan Mondros Ateşkesi'nin imzalatılmasıyla yeniden bir umuda kapılan söz konusu ayrılıkçı kuvvetler, harekete geçerek Türk devletinin parçalanması için ciddi çabalar sarf etmişlerdir (Kili, 2014: 2-3; (Sarıkoşuncu Değerli, 2008: 2-3). Yukarıda izah olunduğu üzere, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından önce Bayazıt, hala Rusların işgali altındadır ve bu durum, 15 Nisan 1918'e kadar devam etmiştir.

Yapılan mücadelelerle verilen uğraşlar neticesinde Bayazıt ve çevresi düşman işgalinden kurtarılmıştır. Bölgenin düşman işgalinden kurtarılması ile ilgili tarih süreç şu şekilde gerçekleşmiştir: 14 Nisan 1918'de Rus birlikleri, Doğubayazıt, Tutak, Patnos ve Diyadin'den çekilmiştir (Tuncel, 1994: 492-494). Bu olaydan hemen bir gün sonra yani 15 Nisan 1918 tarihinde Ruslar, Karaköse'den tamamen çekilerek bölgeden ayrılmışlardır (Selvi ve Cırık, 2020: 57). Son olarak da günümüzde Ağrı'nın büyük ilçelerinden birisi olan Eleşkirt, 16 Nisan 1918 tarihinde Rusların işgalinden kurtarılmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 351). Böylece Bayazıt ve civarı Rusların bölgeden çekilmesiyle birlikte yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmış oluyordu.

2. Milli Mücadele Dönemi'nde Bayazıt (1919-1922)

Yukarıda izah olunduğu üzere 14 Nisan-16 Nisan 1918 tarihleri arasında Bayazıt ve çevresi düşman işgalinden kurtarılmıştır. Ancak 30 Ekim 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmesinden sonra bölge için son derece zorlu bir süreç başlamıştır (Belen, 2016: 455-456). Bu zorlu süreci yaşayan en önemli alanlardan birisi de Bayazıt ve civarıdır. Zira Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası Türk ordularının dağıtılmasıyla birlikte burası Ermeni örgütlerinin işgal ve katliamlarına açık

duruma gelmiştir. Zira Mondros'tan hemen sonra Eleşkirt, Ermeni terör örgütü olan Taşnaklar tarafından işgal edilmiş ve 15 Nisan 1918 itibarıyla düşman işgalinden kurtarılmış olan Bayazıt ve civarı, Milli Mücadele'nin başladığı tarihlerde zor bir süreçle karşı karşıya kalmış oluyordu.

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan hemen sonra Ermenilerin Bayazıt ve civarını işgal ettikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Mondros'tan üç gün sonra yani 3 Kasım 1918'de Ermeni terör örgütleri Bayazıt ve civarını işgal etmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 352). Bu işgali yapan ve bölgede büyük katliamlarda bulunan Ermeni terör örgütü Taşnaklardır (Uras, 1972: 442-453). Bu terör örgütü, Bayazıt ve civarında özellikle de Iğdır'da büyük katliamlar yapmış ve çok sayıda insanı katletmiştir (Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II. 2001: 746). Ermeni terör örgütleri, bölgede ayrıca isyanlar çıkartmak suretiyle bölgede asayiş ve güvenliğin bozulmasına neden olmuşlardır (Öke, 2012: 102). Bu durum, 3 Aralık 1918'de Batum Antlaşması imzalanıncaya kadar devam etmiştir. Yani Ermeniler, Mondros'tan sonra ve Milli Mücadele'nin Doğu Cephesi kısmı kapanıncaya kadar bölge halkı için ciddi tehdit oluşturmaya devam etmişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a ayak basmasıyla başlayan Milli Mücadele Dönemi'nde Doğu Anadolu Bölgesi'nde de kurtuluş çareleri aranmaya başlanmış ve bu amaçla çeşitli faaliyetler yürütülmüştür (Atatürk, 2015: 31). Bu yerlerin başında da Bayazıt gelmektedir. Bayazıt ve civarında başlamış olan Ermeni katliamlarını engellemek ve bölgeyi yeniden işgallerden kurtarmak için birtakım önlemler alınmıştır. Bu süreç, Kazım Karabekir Paşa'nın bölgedeki işgalleri engelleyici çalışmalarıyla daha da hızlanmıştır (Korkmaz, 2022: 73-95). Milli Mücadele devam ederken Bayazıt'ı terk eden Ermeniler, gittikleri ve geçmiş oldukları yerlerde zulüm, haksızlık ve katliamlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle Bayazıt'tan ve diğer yerlerden ayrılan Ermeniler, Güney ve Batı Azerbaycan'da bulunan Türklere katliam ve zulüm yapmışlardır. Bu zulüm üzerine buradaki halkın başta Bayazıt olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan diğer vilâyetlere kaçarak yerleşmişlerdir. Böylece binlerce aile, Erzurum, Kars ve çalışma Bayazıt'a yerleşmek zorunda kalmıştır (Alpaslan, 1998: 9). Bu bağlamda, Ermeni zulmünden kaçarak Bayazıt'a gelen ve burada yaşamak zorunda kalan çok sayıda insan bulunmaktadır.

Milli Mücadele Dönemi'nin en önemli aşamalarından birisi Erzurum Kongresi'dir. Hem Kurtuluş Savaşı hem de çalışma alanımız için bu kongreyi önemli kılan gelişmelerden biri, burada Bayazıt temsilcisinin de kongreye katılmasıdır. Mustafa Kemal Paşa, ülkenin kurtuluşu için çalışmalarını ara vermeden sürdürürken, Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok büyük bir kenti olan Erzurum'da halk, aynı amaç doğrultusunda teşkilatlanmayı sürdürmüştür. Bu sıralarda Milli Mücadele'nin önemli aktörlerinden olan Kazım Karabekir Paşa'nın On Beşinci Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a atanması ve burada mücadele eden halk tarafından desteklenmesi, kurtuluş çalışmalarını daha da hızlandırmış ve güç vermiştir (Kılıç, 2020: 82).

Bayazıt'ın (Ağrı) Kurtuluş Süreci ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki Durumu

Bu durum, aşama aşama büyük bir kongrenin toplanmasını ve bu kongrenin de Erzurum'da yapılması için uygun ortamı oluşturmuştur.

Anadolu'da başlayan ve siyasi bir oluşum halini alan milli mücadele hareketini dağıtmak ve Anadolu'nun istila edilmesine karşı verilen mücadelenin ilk örneklerinden olan ve kurucu üyeleri arasında Bayazıt Mebusu Şefik Bey'in de bulunduğu Erzurum'da 23 Temmuz 1919 tarihinde, toplanarak çalışmalarına başlayan kongrenin anlamı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan vilâyetlerin Türkiye'nin siyasi varlığının muhafaza edilmeye çalışılmasıdır (Çiçek, 1991: 513). Söz konusu kongre, oluşturmuş olduğu yeni yapıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nin vilâyetlerinde başlamış olan direniş örgütlerini bir araya getirerek bunların tamamının tek bir yapı ve bu yapı adına bir heyetin faaliyet göstermesini sağlamıştır. Erzurum Kongresi, aldığı ve ilan ettiği kararlar bakımından yerel özelliğe sahip olmakla beraber ilân ettiği ilkeler, milli özelliktedir. Ayrıca örgütlenme biçimiyle ülkenin bütününe örnek teşkil etmiştir. Bir başka ifadeyle bu kongre, teşkilat bakımından yerel, getirdiği siyasi kararlar ve bu kararların sonucu bakımından da milli karakter taşımaktadır. Bu durumun oluşmasında ve kongrenin bu kadar önemli bir hale gelmesinde Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye başkan seçilmesinin çok büyük etkisi olmuştur (Bostancı, 2015: 201). Hem Kurtuluş Savaşı sürecinde hem de Bayazıt'ın düşman işgalinden kurtarılmasında önemli bir rol oynayan Erzurum Kongresi, ülkenin kurtuluşunu hızlandıran önemli bir süreç olmuştur. Bayazıt Mebusu Şefik Bey'in kurucu üye olarak yer aldığı Erzurum Kongresi'nde kendisiyle birlikte Bayazıt'tan toplamda dört delege yer almıştır. Bunlar arasında yer alan Süleyman Necati Bey, Bayazıt'ın sorunlarını çözmek ve ülkeyi düşman işgalinden kurtarmak için Erzurum Kongresi'ne katılmış ve burada etkin rol oynamıştır. Ayrıca bu kişi kongreden sonra Mustafa Kemal Paşa'ya bir teklifte bulunarak onun fahri hemşehri olmasını sağlayan kişi olmuştur (Daşdemir, 2019: 781).

Erzurum Kongresi'nde Bayazıt'ı temsil eden bir diğer kişi ise Hüseyin Avni Bey'dir. Hüseyin Avni Bey, kongre süresince bölgesini ilgilendiren önemli konularda ara sıra söz alarak düşüncelerini beyan etmiş ve kurtuluş çareleri önermiştir. Önerilerinin uygulamaya geçirilmesi amacıyla 26 Temmuz 1919'da kongreye sunulan raporun hazırlanmasını sağlayan kişilerden biri olmuştur. Söz konusu raporda Doğu Anadolu Bölgesi'ni ilgilendiren sorunları tarihsel perspektiften ve Rusların ile daha sonraları buraya müdahale etmeye başlayan İngiltere ve Fransa başta olmak üzere bazı Avrupalı devletlerin çıkarları için bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasını sağlamak amacıyla yaptıkları çalışmalardan bahsetmiştir. Hüseyin Avni Bey, bunları söylerken de Türk halkının kurtarılmasını ancak vatanperverlerin bir araya gelmesiyle mümkün olabileceğini de eklemiştir (Ay, 2018: 28:29). Erzurum Kongresinde yer alan diğer iki Bayazıt temsilcisi ise Nalbantoğlu İsmail Bey ve Mustafa Bey'dir (Goloğlu, 2011: 87). Böylece Milli Mücadele'nin en önemli süreçlerinden birisi olan Erzurum Kongresinde, Bayazıt'tan üç kişi yer almış ve ülkenin kurtuluşunda Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer alarak Milli Mücadele'ye katkı sağlamışlardır.

Milli Mücadele Dönemi'nde Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermenilerle mücadele etmek amacıyla yapılan en önemli çalışmalardan birisi Bayazıt'ın da içinde yer aldığı Şark Cephesi Komutanlığı'nın kurulmasıdır. Bu süreçte, 9 Haziran 1920'de Kazım Karabekir Paşa, Ermenistan üzerine bir sefer düzenlemek ve Ermenileri tamamen etkisiz hale getirmek amacıyla adı geçen komutanlığa atanmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 351; ATASE, 1995: 96). Aşağıda da görülebileceği üzere, Ermenilerin yenilgiye uğratılmasında Bayazıt dâhil Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki vilâyetlerin saldırılardan ve katliamlardan kurtulmasında bu komutanlığın son derece önemli bir etkisi olmuştur.

Bayazıt dâhil Erzurum ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer vilâyetlerini içeren Şark Cephesi Komutanlığı'na Kazım Karabekir Paşa'nın atandığı tarihlerde Ermeniler tarafından Türklerin yoğun olarak yaşadığı alanlara saldırılar başlatılmıştı. İtilâf Devletlerinin bazı alanları kendilerine bıraktıklarını belirterek Kuzey Anadolu ile Doğu Anadolu'yu işgale yönelik girişimler ve Kafkaslarda yaşayan Müslüman halka karşı büyük zulüm yapmaya başlamışlardır. Esasında Türk orduları, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Kafkasya'yı boşaltarak çok sayıda yerel hükümetler oluşturmuşlardı. Ermeniler, 1920 yılının haziran ayında başlattıkları saldırıda, bu yerel hükümetlerin hüküm sürdüğü yerlerden birisi olan Oltu'yu işgal etmişlerdi. Bu durum TBMM Hükümeti tarafından, 7 Temmuz 1920'de Taşnak Ermeni Hükümeti nezdinde ciddi anlamda protesto edilmiş, ancak Ermeniler işgallerini durdurmamaları zulümlerini devam ettirmişlerdi. Aynı tarihlerde Milli Mücadele'nin asıl cephesi olan Batı'da Yunan askeri birlikleri taarruza başladığından, devam eden Ermeni saldırıları durdurulamamıştı (Akarşan, 1995: 480). Söz konusu nota, Ermeniler üzerine yapılacak olan taarruz için ciddi bir adım olmuştur. Zira bu süreç, Ermenilerin Türk ordusu tarafından yenilmesi ve Doğu Cephesi'ni kapatacak olan Gümrü Barış Antlaşması için de önemli bir adım olmuştur.

Bayazıt'ın ve diğer Doğu Anadolu Bölgesi vilâyetlerinin Ermeni tehlikesinden kurtarılması sürecinde 20 Eylül 1920 tarihinde TBMM Hükümeti, Bakanlar Kurulu'nun aldığı saldırı emrini 15. Kolordu Komutanı, Kazım Karabekir Paşa'ya vermiştir. On Beşinci Kolordu Komutanı olan Kazım Karabekir Paşa, Doğu Cephesi Komutanı unvanıyla 27 Eylül 1920'de taarruz için emir vermiş, fakat 24 Eylül 1920 sabahı, 9. Kafkas Tümeni'ne Ermeniler tarafından teşebbüs edilen saldırı, büyük taarruzun 28 Eylül 1920 gününe bırakılmasını mecburi hale getirmiştir. 28 Eylül 1920'de Kazım Karabekir Paşa komutanlığındaki 15. Kolordu Komutanlığı, saldırıya geçerek 29 Eylül 1920 tarihinde Ermeni ordusunun işgalinde yer alan Sarıkamış geri alınmıştır. Türk ordusunun bu saldırı karşısında Ermeni ordusu, hiçbir şekilde direniş gösterememiş ve 30 Eylül 1920'de Merdenik'ten de geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucu olarak da 1 Ekim 1920'de Kağızman, Türkler tarafından geri alınmıştır. 7-9 Ekim 1920'de Ermeni ordusu, Kağızman ve Merdenik cephelerinde karşı taarruza geçmiş, ancak söz konusu taarruz Türk kuvvetleri tarafından geri püskürtülmüştür (Özçelik, 2017: 663). Bundan sonra Kazım Karabekir Paşa'nın komutanlığında yürütülen

mücadelenin son aşamasında Ermeniler üzerine büyük bir taarruz yapılmış ve yenilgiye uğratılmışlardır. Ermeniler, bu taarruzu engelleyemediği için ateşkes istemek zorunda kalmışlardır.

Ermeni Hükümeti'nin talebi doğrultusunda Gümrü'de yapılan müzakereler sırasında askeri harekatta büyük bir yenilgiye uğrayan Ermenilerin, buna rağmen Doğu Anadolu'dan ve Doğu Karadeniz'den toprak istemesi, barış görüşmelerinde yer alan Türk heyetinde hem şaşkınlık oluşturmuştur. Ermenilerin bu pervasız teklifleri Türk Heyeti tarafından şiddetle reddedilerek, ciddiyete davet edilmişlerdir (Şahin, 2005: 115-121). Bunun üzerine Türk heyeti, müzakerelerin başında Ermeni heyetten Sevr Antlaşması'nı kabul etmemelerini talep etmişlerdir. Bu talebi değerlendiren, Ermeni heyeti 27 Kasım 1920'de Sevr Antlaşması'nı reddettiklerini bildirmişlerdir. Ayrıca Türk heyeti tarafından Ermeni heyetine verilen notada, Ermeni taleplerinin tarihi, coğrafi, kültürel ve siyasî açısından kabul edilmesinin imkansız olduğu bildirilerek barış görüşmelerinin devamının söz konusu mesnetsiz iddialara son verilerek Arpaçay'ının hudut olarak kabulüne bağlı bulunduğu bildirilmiştir. Türk heyeti tarafından belirlenmiş olan hududun Ermeniler tarafından kabul edilmesiyle başlayan görüşmeler 2-3 Aralık 1920'de sonuçlandırılmış ve Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır (Okur, 2011: 75). Gümrü Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Bayazıt'ın içerisinde yer aldığı ve büyük bir alanı kapsayan Doğu Cephesi kapanmış oluyordu.

Gümrü Barış Antlaşması'ndan yaklaşık bir yıl sonra imza edilen ve Bayazıt'ın kesin olarak Türkiye'ye dahil edilmesini sağlayan 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması, Sakarya Meydan Muharebesinden sonra imza edilmesine rağmen; adı geçen antlaşma da Gümrü Antlaşması gibi doğu sınırlarının belirlenmesi ile alakalı olmuştur. Gümrü Antlaşması'nda Türk ordusunun gücü sadece Ermeniler tarafından tanınırken Kars Antlaşması'nda Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan tarafından kabul görmüştür (Boy, 2018: 1411). Böylece yukarıda izah olunduğu üzere Kars Antlaşması ile hem Türkiye'nin doğu sınırı kesin olarak güvence altına alınarak çizilmiş hem de Bayazıt'ın tamamıyla Türkiye'ye ait olduğu bir kez daha kanıtlanmış olunuyordu. İşgallerden kurtulmuş olan Bayazıt, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra yapılan vilâyetler düzenlemesiyle Türkiye'deki ilk vilâyetlerden birisi olmuştur.

Değerlendirme ve Sonuç

Bayazıt, hem birinci Dünya Savaşı'ndan önce hem de sonrasında işgal altında kalmış ve son derece zor şartlar altında yaşamak zorunda bırakılmış yerlerden birisidir. Bu bağlamda, burası Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ruslar tarafından işgal edilmiş ve bir süre Rusların işgali altında kalmıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra Bayazıt ve civarı Ruslar tarafından işgal edilmiş ve bu işgal süresince Ermeniler etkin rol oynamış ve bölgede ciddi katliamların yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Ermenilerin, mezalimi neticesinde bölgede asayiş ve güvenlik bozulmuş ve mezalime dayanamayan çok sayıda insan buradan göç etmek zorunda kalmıştır.

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Bayazıt bir süre işgallerden kurtulmuş ve yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimine alınmıştır. Ancak bu süreç, uzun süreli olmamış ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Bayazıt yeniden Ruslar ve Ermeniler tarafından işgal altına alınmış ve Ermeniler, daha önce yaptıkları gibi katliamlarına bıraktığı yerden devam etmiştir. Dolayısıyla da bölgenin işgali sırasında hem Türk ordusu hem de yerel halk, sadece Rus askerleriyle değil; aynı zamanda Ermenilerin katliamlarını önlemek zorunda kalmıştır. Bu süreç, Rusya'nın 1918 yılında Brest Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak ayrılmasına kadar devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak ayrılan Osmanlı askerinin bölgeden çekilmesiyle buralar yeniden Ermenilerin katliamlarına maruz kalmıştır. Mondros'tan hemen sonra 3 Kasım 1918'de Bayazıt ve çevresini Ermeniler işgal etmiş ve bu süreçte Ermeni terör örgütlerinden birisi olan Taşnaklar, bölgede büyük katliamlar yaparak çok sayıda kişiyi katletmiş ve yerel halkın mal ve mülküne zarar vermiştir. Bununla da yetinmeyen Ermeni terör örgütleri, yerel halkı kışkırtarak isyanlar çıkartmış ve bu yolla da bölgede asayiş ve güvenliği ciddi anlamda bozmuşlardır. Ermenilerin, bu zararlı çalışmaları Milli Mücadele Dönemi'nde Doğu Cephesi'nin tamamen kapanmasına kadar devam etmiştir. Doğu Cephesi'nin alanlarından birisi olan ve Ermenilerle mücadelenin ana merkezlerinden birisi konumunda olan Bayazıt, Milli Mücadele'nin en önemli aşamalarından 15 birisi olan Erzurum Kongresi'ne çok sayıda delege göndererek ülkenin kurtuluşunu sağlamak için direniş göstermiştir. Söz konusu kongrede yer alan Bayazıtlı delegeler, hem fikirleriyle hem de direniş yanlısı tavırlarıyla etkin rol oynamışlar, hatta Bayazıtlı bir delege kongrenin kurucu heyeti arasında yer almıştır. Bu da, Bayazıt'ın Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde başlatılan ve temel amacı ülkenin kurtuluşunu sağlamak olan Milli Mücadele'ye ne derece önem verdiğini göstermesi demektir.

Milli Mücadele Dönemi'nde Bayazıt'ın içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi vilâyetlerinin kurtarılması için Kazım Karabekir Paşa komutanlığındaki Şark Cephesi Komutanlığı, Ermenilere karşı taarruza geçmiş ve yapılan savaşta Ermeniler ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Savaş sonucunda ateşkes talebinde bulunan Ermenilerle Gümrü Barış Antlaşması imzalanmış ve Ermeniler bölgeyi terk etmişlerdir. Böylece söz konusu bölge hem işgallerden hem de katliamlardan kurtulmuş oluyordu. Daha sonra Türkiye ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile imzalanan Kars Antlaşması sayesinde Türkiye'nin doğu sınırı tamamen güvence altına alınmıştır. Bu da, doğal olarak Milli Mücadele'nin devam ettiği ancak Doğu Cephesi'nin kapandığı sırada Bayazıt'ın rahata ve huzura kavuşmasına imkân vermiştir.

Kaynakça

Bayazıt'ın (Ağrı) Kurtuluş Süreci ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki Durumu

- Ahmetaj, Muhammed. 2011. "Berlin Kongresi ve Sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar Üzerindeki Etkileri". (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akarşan, Mediha. 1995. "1920-1921 Yıllarında Rusya Hariciye Komiserliği İle Türk Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arasında Kurulan İletişim". *Atatürk Yolu Dergisi*, 4(16): 467- 490.
- Alpaslan, İsmet. 1982. Ankara: Atatürk Yılında Ağrı, Ayyıldız Matbaası.
- Alpaslan, İsmet. 1988. Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı. Ağrı: Ağrı Valiliği Yayınları. Armaoğlu, Fahir. 2003. 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atatürk, Mustafa Kemal. 2015. Nutuk, Ankara: Kaynak Yayınları.
- Ateş, Toktamış. 2016. Türk Devrim Tarihi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 7. Baskı.
- Bal, Halil. 2012. "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*. 5: 25-51.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. 2017. Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk. Ankara: Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. 2011. Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II. Ankara: Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. 1995. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, (1906-1918). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ay, Nurten. 2018. "Hüseyin Avni Bey'in Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri". (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Belen, Fahri. 2016. 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Bostancı, Mustafa. 2015. "Millî Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları". *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4 (2) 184-203.
- Boy, Arzu. 2018. "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İşbirliği". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(10): 109-132.
- Boy, Arzu. 2018. "Türk Kaynaklarına Göre Gümrü ve Kars Antlaşmalarına Yönelik Genel Bir Değerlendirme". *Route Educational and Social Science Journal*, 5(8): 1410-1422.
- Çiçek, Rahmi. 1991. "Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri". *Atatürk Yolu Dergisi*, 2(7): 513-537.
- Daşdemir, Hasan. 2008. "Hatırlar Işığında Erzurum Kongresi", 100. Yılında Uluslararası Erzurum Kongresi 23-25 Temmuz 1919 Bildiri Kitabı. Erzurum: ETÜ Yayınları.
- Değerli, Esra Sarıkoyuncu. 2008. "Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22: 1-23.
- Demirtaş, Bahattin. 2021. Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları. Ankara: İksad Yayınları.
- Demirel, Muammer. 2010. "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1): 193-203.

- Eltut, Nükhet. (2007). "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları". 38. ICANAS, Ankara, 10 - 15 Eylül 2007. 119-130.
- Genel Kurmay Başkanlığı ATASE. 1995. Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi. III. Cilt, Ankara: Genel Kurmay Basımevi.
- Goloğlu, Mahmut. 2011. „Milli Mücadele Tarihi I, Erzurum Kongresi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. 2. Baskı.
- Gökdemir, Taner. 2017. "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının Kafkasya'yı İlgilendiren Maddeleri", Uluslararası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın 140. Yılında Kafkas Göçleri ve Etkileri Sempozyumu 25-26 Kasım Bildiriler Kitabı.
- Gürün, Kamuran. 1985. Ermeni Dosyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 3. Baskı.
- Karal, Enver Ziya. 2007. Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri), VIII. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 6. Baskı.
- Kaya, Turan. 2003. "Ağrı'nın İşgali ve Kurtuluşu". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 19 (56): 925-945.
- Kılıç, Selami. 2010. "Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi". Atatürk Dergisi, 2 (1): 77-97.
- Kili, Suna. 2014. Türk Devrim Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 14. Basım. Korkmaz, Erdal. 2022. "Arşiv Belgeleri Çerçevesinde Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi Muharebeleri'nde Horasan Tayyare Müfrezesi". Dünya İnsan Bilimleri Dergisi. 2: 73-95.
- Kürkçüoğlu, Erol ve Özkaya, Hakan. 2007. Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları (Tarihsel Kökenleri, Gelişimi ve Sonuçları). Erzurum: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları.
- Kurat, Yuluğ Tekin. 1962. "1877-1878 Osmanlı Rus Harbinin Sebepleri", Belleten, XXVI/103: 567-592.
- Mareşal Fevzi Çakmak Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı -1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar. (2005). (Yay. Haz. Ahmet Tetik vd.). Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Yayınları.
- Okur, Mehmet. 2011. "Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme". Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8: 73-90.
- Öke, Mim Kemal. 2012. Ermeni Sorunu (1914-1923). İstanbul: İrfan Yayıncılık. 7. Baskı.
- Özçelik, İsmail. 2017. "Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi". Ulakbilge Dergisi, 5 (11): 655- 682.
- Selvi, Haluk ve Cırık, Bülent. 2020. Milli Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları. 2. Baskı.
- Şahin, Enis. 2005. Diplomasi ve Sınır. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Tuncel, Metin. 1994. "Doğubayazıt", maddesi. İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 9: 492-494. Tunç, Bilal ve Özçelik, Fatih. 2017. "Demokrat Parti Döneminde Ağrı'da İdari Alanda Yapılan Düzenlemeler (1950-1960)". Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 7 (3): 463-477.
- Tunç, Bilal ve Aydın, Harun. 2017. "Cumhuriyet Döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)". Curr Res Soc Sci, 3 (3): 132-142.
- Turan, Şerafettin. 1991. Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direniş. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Uçarol, Rifat. 2015. Siyasi Tarihi (1789-2014). İstanbul: DER Yayınları. 10. Baskı. Uras, Esat. 1972. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. İstanbul: Belge Yayınları.

Bayazıt'ın (Ağrı) Kurtuluş Süreci ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki Durumu

- Yel, Selma. 2002. "Brest-Litovsk Barış Konferansında Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 18 (54): 829-848.
- Yıldırım, Makul. 2018. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Bayazıt Sancağı (1908-1918)". (Yüksek Lisans Tezi). Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yurdakul, Eray Serdar. 2015. 1877-18.78 Osmanlı Rus Savaşında (93 Harbi) Askeri Sağlık Hizmetleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gülhane Askeri Tıp Akademisi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Yurt Ansiklopedisi. 1981. "Ağrı" maddesi, İİİ Türkiye, Dünü, Bugünü, Yarını. c.I. İstanbul: Anadolu Yayınları.

